

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства

Вучэбны матэрыял па тэме

“Дзеепрыслоўе”

па дысцыпліне “Беларуская мова”

для спецыяльнасці:

1-01 01 01 Дашкольная адукацыя

Склала дацэнт Мордас Н.Р.

Мінск

2019

ЗМЕСТ

1. Тэарэтычны раздзел

1.1. Дзеепрыслоўе як нязменная, неспрагальная форма дзеяслова.
Граматычныя катэгорыі дзеепрыслоўяў

1.2. Утварэнне дзеепрыслоўяў

2. Пытанні да самакантролю ведаў

3. Практычныя заданні

1. Тэарэтычны раздзел

1.1. Дзеепрыслоўе як нязменная, неспрагальная форма дзеяслова. Граматычныя катэгорыі дзеепрыслоўя

Дзеепрыслоўе – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным, выражаным дзеясловам-выказнікам. *Непрыкметна дакрануўшыся да вільготных вачэй, Вера пачынае гаварыць, спяшаючыся, гучна* (М.Л.). Дзеепрыслоўі *дакрануўшыся* і *спяшаючыся* абазначаюць дадатковае дзеянне і паясняюць асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловамі *пачынае гаварыць*: *пачынае гаварыць* (калі?) – *дакрануўшыся*; *пачынае гаварыць* (як?) – *спяшаючыся*.

Дзеепрыслоўям уласцівы прыметы дзеяслова і прыслоўя.

Як і дзеясловы, дзеепрыслоўі:

а) бываюць незакончанага і закончанага трывання: *стаяць – стоячы, хадзіць – ходзячы, адгаварыць – адгаварыўшы, расказаць – расказаўшы*;

б) могуць мець зваротную форму: *аглянуцца – аглянуўшыся, развітацца – развітваючыся, сустрэцца – сустрэўшыся*;

в) могуць мець пры сабе паясняльныя словы, якімі кіруюць ці якія прымыкаюць да дзеепрыслоўя: *пісаць* (што?) *сачыненне – пішучы* (што?) *сачыненне*; *накапаць* (чаго?) *бульбы – накапаўшы* (чаго?) – *бульбы*. Дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад дзеясловаў, маюць агульную з імі аснову і лексічнае значэнне: *касіць – косячы, мыць – мыючы, скласці – склаўшы, запісаць – запісаўшы*.

Дзеепрыслоўі, як і прыслоўі, з’яўляюцца нязменнымі і прымыкаюць да дзеяслова. У сказе яны выконваюць функцыю акалічнасці: *З дружнаю работай, з добрым умалотам, выспеўшы на сонцы, восень надыйшла* (Грах.). *Надыйшла* (калі?) *выспеўшы на сонцы* (акалічнасць часу).

Форму часу дзеепрыслоўі не ўтвараюць. Яны абазначаюць час дзеяння не ў адносінах да моманту гутаркі, а ў адносінах да дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам. Форма часу ў дзеепрыслоўях злілася з трываннем. Дзеепрыслоўі **незакончанага** трывання абазначаюць незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з галоўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Буслы толькі злёгку рамантавалі гняздо, засцілаючы дно яго галінкамі* (І.Н.).

Дзеепрыслоўі **закончанага** трывання абазначаюць закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за галоўнае дзеянне, выражанае

дзеясловам-выказнікам: *І мы, змарыўшыся, пілі ваду, у біклагі набіралі* (М.Т.).

Дзеепрыслоўе з паясняльнымі словамі ўтварае дзеепрыслоўнае словазлучэнне, якое ў сказе выступае як адзін член сказа і на пісьме выдзяляецца коскамі: *Лянок кланяўся сваёй гаспадыні, пашумліваючы галоўкамі* (Кул.).

У сказе дзеепрыслоўе абазначае дзеянне той самай асобы або прадмета, што і дзеяслоў-выказнік, да якога адносіцца дзеепрыслоўе: *Цвёрда трымаўся юнак на дапрасе, тоячы словы і думкі свае* (А.К.).

Ужыванне ў адным сказе дзеепрыслоўя і дзеяслова-выказніка, якія абазначаюць дзеянні розных асоб або прадметаў, -- парушэнне літаратурнай нормы: *Атрымаўшы дыплом, выпускніц ахапіла вялікая радасць*.

1.2. Утварэнне дзеепрыслоўяў

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння пры падамозу суфікса **-учы (-ючы)** і дзеясловаў II спражэння пры дапамозе суфікса **-ачы (-ячы)**: *будуюць – будуючы, вяжуць – вяжучы, сочаць – сочачы*.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы (або прошлага часу) пры дапамозе суфіксаў **-ўшы** (пасля галосных) і **-шы** (пасля зычных): *прачыта-ць – прачыта-ўшы, пачу-ць – пачу-ўшы, звёз-ці – звёз-шы, прынесці – прынёс-шы*.

Ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання. Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў закончанага трывання.

2. Пытанні да самакантролю ведаў

1. Дайце азначэнне дзеепрыслоўю.

2. Ці правільным з'яўляецца наступнае выказванне: “Дзеепрыслоўе – часціна мовы, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным, выражаным дзеясловам-выказнікам”?

3. *Якія агульныя прыметы дзеепрыслоўя і дзеяслова?*
4. *Якія агульныя прыметы дзеепрыслоўя і прыслоўя?*
5. *Ці характэрна для дзеепрыслоўя катэгорыя часу?*
6. *Ахарактарызуйце дзеепрыслоўі незакончанага трывання.*
7. *Ахарактарызуйце дзеепрыслоўі закончанага трывання.*
8. *Што такое дзеепрыслоўны зварот?*
9. *Як утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання?*
10. *Як утвараюцца дзеепрыслоўі закончанага трывання?*
11. *Якія могуць быць памылкі пры ўжыванні дзеепрыслоўяў?*

3. Практычныя заданні

Заданне 1. Утварыце ад дзеясловаў магчымыя дзеепрыслоўі; вызначце іх нацыянальную граматычную спецыфіку ў параўнанні з рускай мовай.

I. Гнаць, гнуцца, дзерці, ехаць, зваць, лезці, маўчаць, мокнуць, пахнуць, пісаць, піць, рэзацца, сохнуць, спаць, ткаць, шукаць.

II. Адбыцца, ахрыпнуць, вылецець, збегчы, зберагчы, паабяцаць, паверыць, прыбіцца, прылегчы, прыляцець, спячы, ссячы, схапіць, сцерці, сустрэць, усміхнуцца.

Заданне 2. Спішыце тэкст, расстаўце знакі прыпынку. Выпішыце з тэксту дзеепрыслоўі і зрабіце іх марфалагічны разбор па наступнай схеме: а) дзеяслоўная аснова, ад якой утварылася дзеепрыслоўе; б) зваротнасць-незваротнасць; в) трыванне (завончанае ці незакончанае); г) пераходнасць-непераходнасць; д) сінтаксічная функцыя ў сказе.

Ціхі лагодны восеньскі дзень не спяшаючыся плыў над прасторами Полаччыны. Цёплы вятрыска амаль неадчувальна кранаўся ўспацелых ад дзікай гонкі твараў паляўнічых. Іх было няшмат князь Усяслаў сакольнік Чарэня з памочнікам ды чатыры слугі кожны з якіх меў прывязаўшы да сядла вялікі берасцяны кораб з дзіркамі дзе сядзелі варочаючы вачыма сокал або ястраб.

Шарак падняты сабакамі-ганчакамі панёсся па полі высока ўскідваючы ногі перамахваючы купіны. Ястраб-цецеравятнік кінуўся на яго зверху але заяц імкліва перавярнуўся шкрабануўшы лапамі так што птушка ратуючыся ад вострых кіпцюроў узвілася нібы падкінутая магутнай хваляй. Маленькі шэры камячок з новай сілай кінуўся да лесу. Але калі сокал зноў павіснуў над ім шарак не паспеў перавярнуцца лямантуючы на ўсю ваколіцу. Імгненне і пачуўся заечы крык цягучы і тонкі як ў перапалоханага дзіцяці. Сакольнік уздыхнуўшы з палёгкай перавёў пагляд на князя Усяслава напружанне амаль сутаргава сцяла яго малады твар высокі лоб быў сабраны ў зморшчыны вочы не адрываючыся глядзелі ўдалечыню. (В.Іпатава)

Заданне 3. Знайдзіце сказы з няправільна выкарыстанымі дзеяпраслоўямі і выпраўце памылкі.

1. Пятрусь кінуўся ўбок і, сам не памятаўшы як, апынуўся на галіне ліпы. 2. Заўважыўшы, што зубр разгневаўся не на жарт, нам стала страшна. 3. Шчыра спачуваючы бабульцы, у нас узнікла жаданне ў тую ж хвіліну дапамагчы ёй. 4. Чытаючы гэтую кнігу, у мяне мурашкі бегалі па целе. 5. Спачатку, не прыглядаючыся, нельга было зразумець, хто і куды ідзе. 6. Прыходзячы рана на заняткі, у класе было яшчэ цёмна. 7. Не паклаўшы, не знойдзеш. 8. Не дайшоўшы да хаты крокаў дзесяць, злосны сабака выскачыў з-пад варот. 9. Разліўшыся цэлымі азярынамі, прыемна пах ліловы чабор. 10. Прайшоўшы заараны пад цімафееўку лужок, наперабой застракаталі пільныя сарокі. 11. Жаўшы жыта, жанчыны стамляліся і часта адпачывалі.